

УДК 911.374.2 (477.53)

Олександр Федій

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вивчення сільського розселення регіону важливе для його раціональної територіальної організації, забезпечення якості життя людей в населених пунктах. В статті обґрунтовано методологічні підходи щодо виділення систем розселення. Проведений аналіз дозволив виділити системи сільського розселення Полтавської області та визначити проблеми їх формування. Виявлено, що в селах з управлінськими структурами зосереджені основні виробничі фонди, об'єкти соціальної інфраструктури, трудові ресурсний потенціал, що сприяє їх соціально-економічному розвитку.

Ключові слова: сільські поселення, сільське розселення, системи розселення, територіальна організація, Полтавська область.

Александр Федий. ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО РАССЕЛЕНИЯ ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ. Изучение сельского расселения региона важно для его рациональной территориальной организации, обеспечения качественной жизнедеятельности людей в населённых пунктах. В статье обоснованы методологические подходы выделения систем расселения. Проведённый анализ позволил выделить системы сельского расселения Полтавской области и определить проблемы их формирования. Выявлено, что в сёлах, которые являются центрами сельских советов, сосредоточены основные производственные фонды, объекты социальной инфраструктуры, трудовые ресурсы потенциал, что способствует их социально-экономическому развитию.

Ключевые слова: сельские поселения, сельское расселение, системы расселения, территориальная организация, Полтавская область.

Alexander Fediy. THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF RURAL SETTLING OF POLTAVA REGION. The study of rural settling in the region is important for its rational territorial organization and ensuring the quality of life of people in settlements. In the article the methodological approaches on highlighting of settling systems have been justified. The conducted analysis allowed highlighting rural settling systems in Poltava region and identify problems of their formation. It has been found out that the main production assets, social infrastructure objects, labor resource potential are concentrated in villages with management structures that contribute to their socio-economic development.

Keywords: rural settlements, rural settling, settlement system, territorial organization, Poltava region.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Забезпечення збалансованого розвитку всіх населених пунктів, трансформація уявлень про розвиток сільської місцевості, поширення концепції багатофункціональності сільських територій обумовлює потребу вивчення в них розселенських процесів. Не дивлячись на відносну самостійність сільських поселень, які є місцем концентрації населення та його соціально-економічної діяльності, сучасній еволюції розселення притаманне подолання їх автономності. Спільність території, наявність організуючого центру, ієрархічна підпорядкованість та взаємозв'язки між поселеннями є головними ознаками сучасної системності розселення. Особливий інтерес для вдосконалення процесів розселення мають обласні системи розселення та їх багаточисельні елементи – сільські системи. Аналіз їх функціонування та визначення меж має велике практичне значення для подальшої перспективи розвитку всіх поселень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки у дослідженні проблем сільського розселення простежується принцип системності. Після проголошення незалежності України постала необхідність трансформування її із складової системи розселення колишнього СРСР у самостійну, національну. У результаті таких досліджень вийшов ряд наукових праць, які висвітлили широкий спектр соціально-економічних проблем сільського розселення та соціального розвитку села. В наукових працях М.В. Гладія та М.Д. Лесечка [1], В.О. Джамана [2], А.І. Доценка [4; 6], Б.М. Данилишина [9] виділені багаторівневі системи розселення для території України. Робота Т.Г. Кравцової [7] присвячена

вивченню проблеми трансформації систем розселення регіонального рівня. Сучасне бачення розселення викладене А.І. Доценком у концепції раціональної територіальної організації розселення, зокрема сільського, в умовах трансформації українського суспільства [3; 5; 6]. Її головними ідеями є стадійний розвиток та множинність форм територіальної організації розселення, оптимізація поселенської мережі та саморозвиток поселень.

Метою даної статті є обґрунтування методологічних підходів щодо виділення систем сільського розселення та виявлення проблем їх формування на прикладі Полтавської області.

Виклад основного матеріалу. Цілісність системи розселення обумовлена тісністю взаємозв'язків між основними її елементами – міськими та сільськими поселеннями, у результаті чого формуються інтегровані системи розселення, які у свою чергу є складовою всього суспільно-географічного комплексу області (рис. 1). Найвищим ієрархічним рівнем є національна система розселення України. На сучасному етапі в межах країни виділяють 8 рівнів (за М.В. Гладієм, М.Д. Лесечко) [1, с. 178-180], 7 рівнів (за В.О. Джаманом [2, с. 10], А.І. Доценко [4, с. 73], О.І. Шаблієм [10, с. 267-271]), 6 рівнів згідно Закону України «Про Генеральну схему планування території України» [8]. Взаємодію в межах систем розселення області можна розглядати через структурні зв'язки (виробничі, трудові, освітні, культурно-побутові, управлінські, охорони природного середовища) між селами різної категорії, селами та містами, особливо тими, які відіграють ключову роль в організації сільської місцевості. На основі цих зв'язків всі поселення можна групувати в територіальні системи розселення наступного рівня: обласний, мігра-

йонні (окружні), районні, кущові, місцеві, останні два з яких є оптимальними в дослідженні сільських поселень. Взаємодія між поселеннями в межах області та адміністративних районів визначається у більшій мірі адміністративно-територіальним підпорядкуванням. Фактична взаємодія між елементами системи сільського розселення (переміщення жителів з

метою задоволення потреб у роботі, навчанні, побуті) відбувається на міжрайонному, кущовому та місцевому рівнях. Кожне сільське поселення відіграє своєрідну роль у виділених системах сільського розселення – від системоутворюючої до елементарної селитебної.

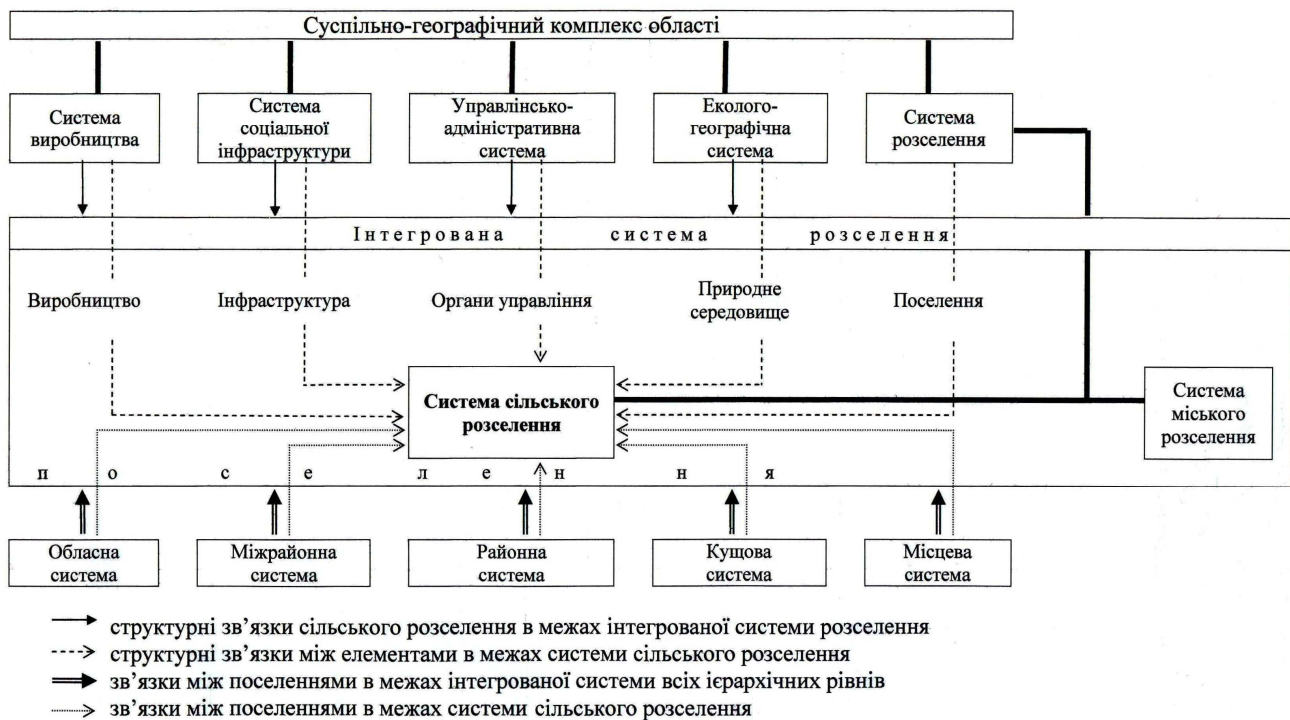

Рис.1. Місце системи сільського розселення у суспільно-географічному комплексі області

Територія Полтавської області становить 28,8 тис. км², до складу якої входить 25 районів, 5 міст обласного та 10 міст районного значення, 21 селище міського типу, 1 810 сільських населених пунктів. Місто Полтава має найбільший вплив на розвиток сільських поселень у межах обласної, міжрайонної та районної систем сільського розселення. Обласна система сільського розселення формується під впливом потенціалу міста Полтави. Головною ознакою такого рівня системи є управління, а комплексність та єдність міжпоселенських зв'язків є незначними. Незважаючи на віддаленість понад 170 км поселень Лохвицького, Чорнухинського, Пирятинського, Гребінківського, Оржицького районів, роль Полтави у становленні обласної системи сільського розселення, її територіальних та розселенських структур, має опосередкований характер через адміністративне управління, а також полягає у створенні матеріальної бази агропромислового розвитку села, транспортних та інформаційних основ, формуванні частини фондів соціальної інфраструктури. Адміністративне управління є також основою формування районних систем сільського розселення, хоча потужність об'єктів промисловості, соціальної та виробничої інфраструктури центрів визначають головні потоки внутрішньорайонної щоденної міграції сільського населення.

Сформованість міжрайонної системи сільського розселення залежить від людності, транспортно-географічного положення, функціонального значення районного центру. Крім безпосередніх зв'язків з населеними пунктами найближчого оточення встановлюються зв'язки з поселеннями сусідніх районів. До цього ієрархічного рівня відносяться культурно-побутові, ділові, організаційно-господарські зв'язки, спеціалізоване медичне обслуговування тощо. Для здійснення постійних трудових та культурно-побутових зв'язків оптимальний час складає до 60 хвилин, для вахтової роботи та періодичних побутових поїздок – до 120 хвилин. Побудована модель поля демографічного потенціалу (рис. 2), в основі якої лежать розраховані демографічні потенціали найбільших населених пунктів Полтавської області, демонструє наявність чотирьох міжрайонних центрів: Полтавського, Кременчуцько-Комсомольського, Лубенського-Миргородського та Гадяцького. Демографічний потенціал розраховується за формулою:

$$V_j = H_j + \sum_{i=1}^n \frac{H_i}{R_{ij}} \quad [4, \text{с. 64}], \text{ де } H_j - \text{людність поселення,}$$

потенціал якого визначається; H_i – людність i -го поселення даної території; R_{ij} – відстань від i -го до j -го поселення; n – кількість поселень на даній території.

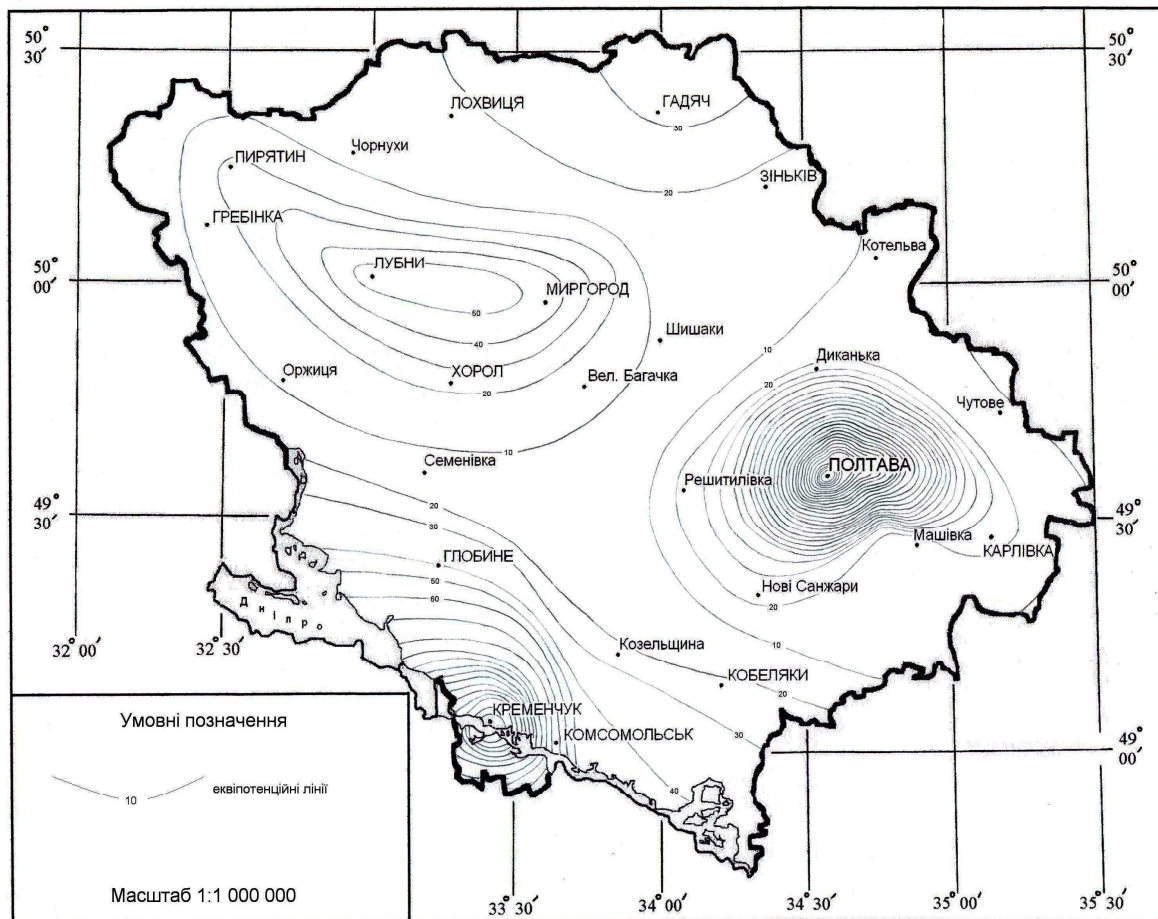

Рис. 2. Модель поля демографічного потенціалу Полтавської області

У зоні впливу Полтавського центру (296 852 мешканців) знаходяться селища міського типу Диканька (31 км, 7 824 мешканців), Котельва (64 км, 12 486 мешканців), Чутове (50 км, 6 287 мешканців), Машівка (37 км, 3 829 мешканців), Решетилівка (40 км, 9 401 мешканців), Нові Санжари (36 км, 8 459 мешканців), місто Карлівка (54 км, 15 202 мешканців). Кременчуцько-Комсомольський центр має вплив на смт Козельщина (35-41 км, 3 805 мешканців), міста Глобине (40-59 км, 10 043 мешканців) та Кобеляки (67-71 км, 10 181 мешканців). В межах Лубенсько-Миргородського центру знаходяться смт Шишаки (46-94 км, 4 652 мешканців), Вел. Багачка (26-80 км, 5 753 мешканців), Оржиця (43-88 км, 3 572 мешканців), Семенівка (61-62 км, 6 400 мешканців), Чорнухи (35-83 км, 2 610 мешканців), міста Гребінка (47-102 км, 10 960 мешканців), Пирятин (44-99 км, 15 981 мешканців), Хорол (35-36 км, 13 593 мешканців). Гадацький центр за потенціалом найменший – до нього тяжіють міста Лохвиця (56 км, 11 863 мешканців) та Зіньків (35 км, 9 953 мешканців). Зв'язки із найближчими районними центрами та тяжіючими до них сіл здійснюються в радіусі 30-60 км. Для трудових поїздок мешканцями поселень міжрайонної системи сільського розселення на громадських видах транспорту витрачається максимум одна-півтори години.

Потужність об'єктів промисловості, соціальної та виробничої інфраструктури визначають

основні потоки внутрішньорайонної щоденної міграції сільського населення. Якщо в межах Полтавського району між обласним центром та сільськими поселеннями відбуваються інтенсивні постійні трудові поїздки, зв'язки по навчанню у вищих навчальних закладах і епізодичні культурно-побутові поїздки, то для інших районів такі зв'язки є малопотужними. Навколо Полтави сформувалася районна система сільського розселення в радіусі до 25 км. У зоні її впливу знаходяться великі села Абазівка (18 км, 1 653 мешканців), Бричківка (18 км, 566 мешканців), Великий Тростянець (12 км, 1 097 мешканців), Гожули (10 км, 2 970 мешканців), Ковалівка (24 км, 2 099 мешканців), Кротенки (16 км, 927 мешканців), Мачухи (14 км, 3 062 мешканців), Судіївка (15 км, 1 172 мешканців), Супрунівка (3 971 мешканців), Тахтаулове (12 км, 2 154 мешканців), Терешки (10 км, 2 339 мешканців), Щербані (7 км, 1 948 мешканців) (рис. 3).

Незважаючи на найвищі показники по кількості сільських поселень (148), густоті сільського населення (51,7 осіб/км²) та сільських населених пунктів (115,6 сільських поселень на 1000 км²), середній людності сільських поселень (450 осіб), домінування у функціональному відношенні міста Полтави ускладнює виокремлення кушових центрів у районі. Дані по переміщенню населення свідчать про його концентрацію в Полтаві.

Система сільського розселення, наприклад, Чутівського району сформована завдяки

адміністративному статусу його центру, що спостерігається у більшості районів. Його сільські поселення є одночасно і периферійними, так як межують з Харківською областю, і тяжіючим до міста Полтави, так як знаходяться в межах доступної просторової (до 50 км) та часової (до 1 години) відстані. В даному районі були проаналізовані ре-

зультати анкетування, офіційні дані Чутівської районної державної адміністрації щодо переміщення населення, транспортне забезпечення сільських населених пунктів та їх географічне положення. На основі проведеного аналізу виділені два центри кушової та одинадцять центрів місцевих систем сільського розселення (рис. 4).

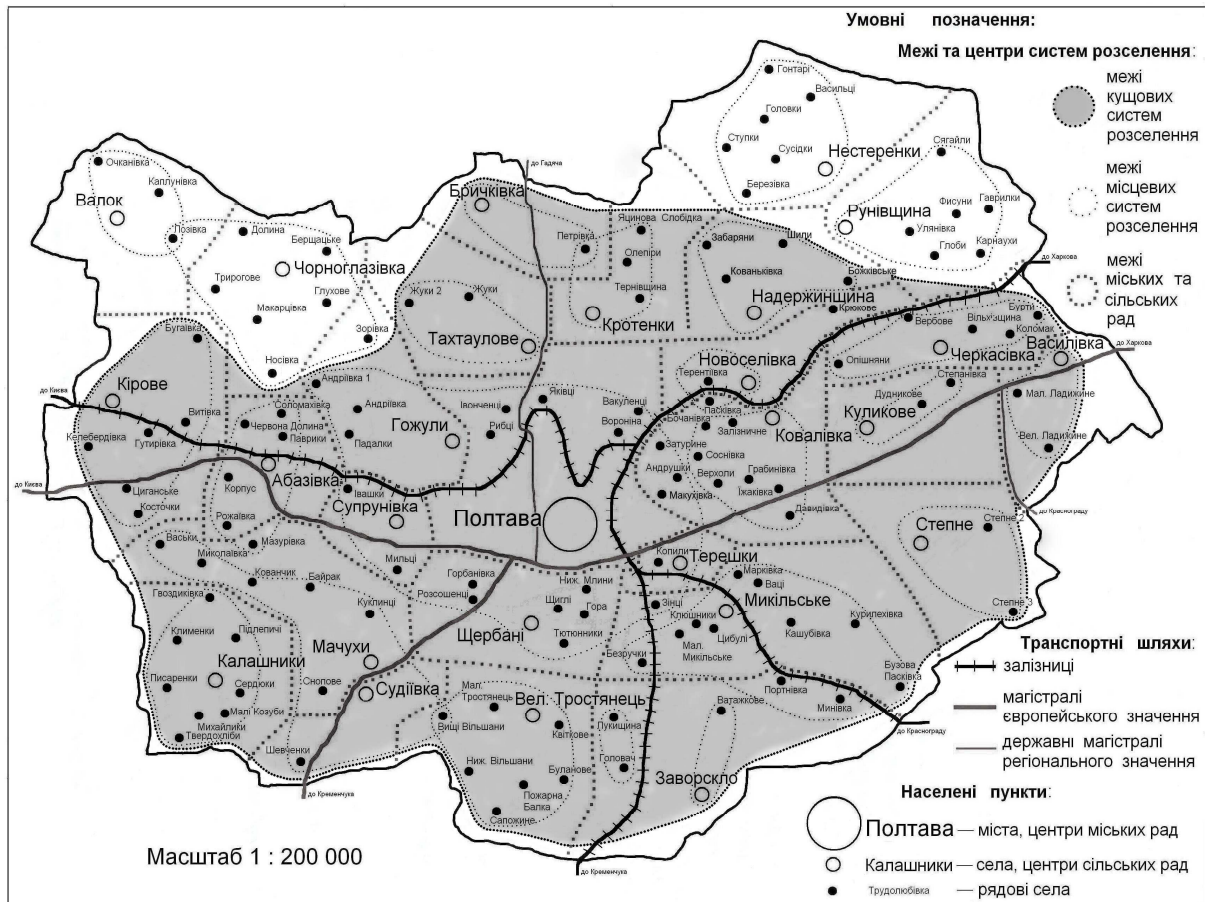

Рис. 3. Системи сільського розселення Полтавського району

У таких системах активними є поїздки мешканців не тільки до великого поселення, а й переміщення населення із центру до прилеглих сіл з метою надання освітніх, медичних послуг тощо. Наприклад, за браком кадрового забезпечення вчителі шкіл, медичний персонал крупних поселень забезпечують навчальний процес, лікування у дрібних поселеннях. Виокремлення будь-якого поселення як центру кушової системи розселення відбувається на основі системотворних соціально-економічних зв'язків центру з іншими поселеннями та вигідного його транспортно-географічного положення. Районний центр Чутове, розташований на автомагістралі Київ-Полтава-Харків, має заклади освіти, лікарню, торговельну мережу, ряд промислових та сільськогосподарських підприємств, чим і притягує мешканців найближчих сільських поселень. За останні роки виник новий вид міграції в межах районної системи розселення – отримання заробітної плати в банкоматах, які є лише в банківських установах районного центру. Активізувалися поїздки населення з метою відвідування церков, особливо під час релігійних свят. Селище міського типу Артемівка, на

відміну від Чутового, має більш потужний в районі промисловий потенціал. Цьому сприяє залізниця Київ-Полтава-Харків та ряд промислових підприємств.

Для встановлення границь даних систем розселення, через особливості їх впливу на прилеглі території, була визначена розмежовуюча лінія зон демографічного впливу двох центрів за формулою:

$$R_{XB} = \frac{R_{AB}}{1 + \sqrt{\frac{H_A}{H_B}}} \quad [2, \text{с. 28}],$$

де R_{XB} – відстань від центру В до розмежовуючої лінії зон впливу; R_{AB} – відстань між центрами; H_A та H_B – людність центральних поселень.

В результаті розрахунків для Чутового та Артемівки радіус впливу становить 5,7 км та 4,2 км відповідно. Відстані є доступними для щоденної міграції мешканців Черняківської місцевої системи розселення, яка розташована на прямому шляху між центрами.

Роль куштових систем розселення на Полтавщині виконують 10 малих міст, 21 селище міського типу та 35 великих сіл.

Найнижчим ієрархічним рівнем є місцеві системи розселення, які формуються завдяки соціальним зв'язкам – забезпечення сільського населення товарами першої необхідності, послугами закладів освіти, охорони здоров'я. Як видно з рисунку 4, мешканці деяких рядових поселень Чутівського району з метою задоволення потреб можуть здійснювати щоденні переміщення до двох центрів. Великі села з

достатньою кількістю об'єктів промислового та соціального призначення, але віддалені від транспортних шляхів, не завжди є центрами системи, наприклад, село Іскрівка. Цікавим є те, що межі більшості таких систем не співпадають з кордонами сільських рад. Така ситуація виникає з-за недосконалості управління на місцях, відсутності прямого транспортного забезпечення між центрами сільських рад та їх поселеннями, зміни функцій поселень внаслідок зменшення чисельності населення та суб'єктів господарювання.

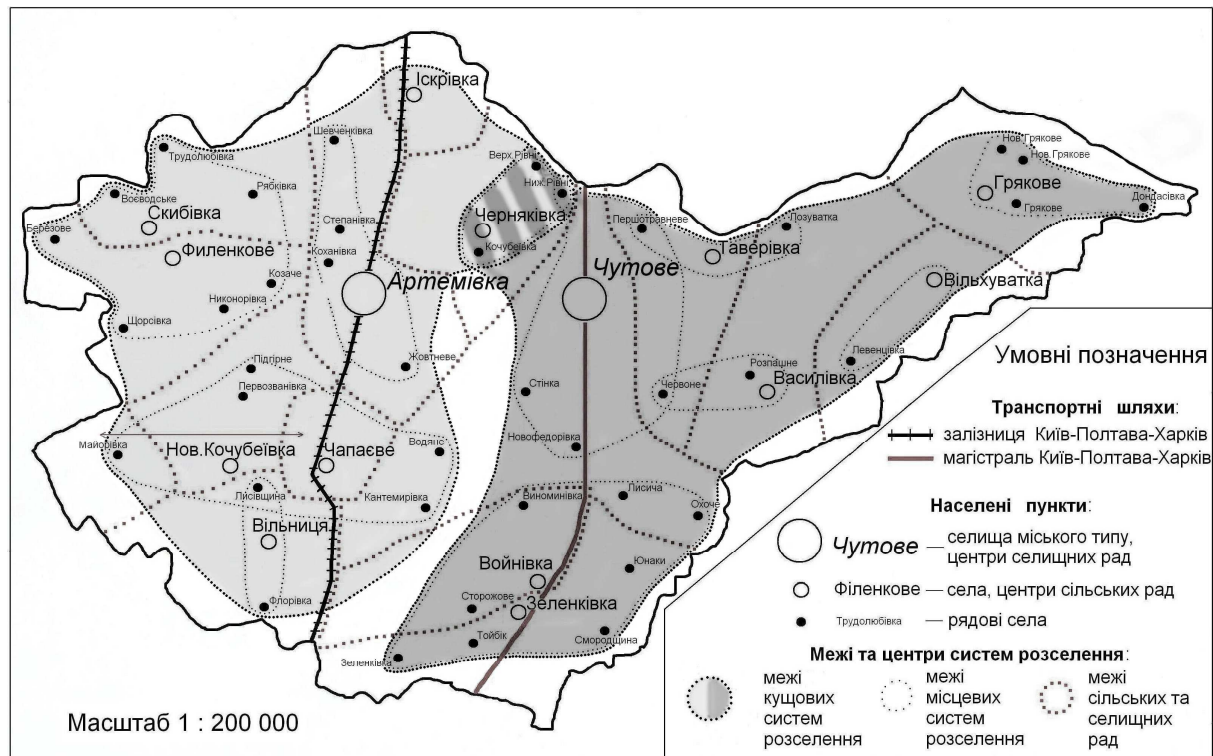

Рис. 4. Системи сільського розселення Чутівського району Полтавської області

339 сільських поселень Полтавської області можна розглядати як центри місцевих систем розселення. Виконуючи адміністративні (є центрами сільрад), виробничі, освітні, соціальні функції, вони впливають на найближчі сільські поселення через управління територією, щоденні або епізодичні трудові поїздки населення, зв'язки по навчанню дітей у школах, надання оздоровчих та побутових послуг. Більшість поселень, в яких функціонують сільради, є центрами місцевих систем розселення, тобто для них характерні зв'язки не лише по лінії адміністративного управління. Адміністративний статус сільського поселення позитивно впливає на життєдіяльність населення. Темпи зменшення населення таких сіл у декілька разів менші, ніж у прилеглих селах, так як вони мають навчальні, медичні заклади, об'єкти культури тощо. Відсутність об'єктів виробничого та соціального призначення або незначна їх кількість у 637 рядових поселеннях (36,9% сільських поселень) змушує населення шукати місце прикладання праці, навчатися у найближчих поселеннях. В результаті для таких поселень характерні високі показники щоденної міграції молодого населення та дітей, а у перспективі – зникнення. В період

з 1946 року по 2013 рік на Полтавщині, як елементи адміністративно-територіального поділу, були ліквідовані 1 624 поселень, з яких 64 – за час незалежності України.

Висновки. Вивчення систем сільського розселення Полтавської області є важливими з погляду раціональної організації управління в них, визначення перспективних напрямків розвитку всіх поселень та їх інтеграції до єдиного соціально-економічного простору регіону, забезпечення високої цивілізаційної життєдіяльності мешканців сільської місцевості. В результаті їх розвитку виникають протиріччя, які пов'язані з фактичними функціями поселень та адміністративним статусом. У перспективному розвитку територіальних систем розселення різних ієрархічних рівнів розселенські проблеми необхідно вирішувати у взаємозв'язку з раціональним співвідношення економічних, соціальних та екологічних ефектів. Їх реконструкція повинна бути орієнтована на підвищення рівня агропромислової інтеграції, що сприятиме формуванню місцевих та куштових систем сільських поселень, раціонального укрупнення їх опорних центрів.

Список використаних джерел:

1. Gladiy M.V. Silske rozselennya v umovakh transformaciy form vlasnosti / M.V. Gladiy, M.D. Lesechko. – Lviv, 1998. – 205 s. [Гладій М.В. Сільське розселення в умовах трансформації форм власності / М.В. Гладій, М.Д. Лесечко. – Львів, 1998. – 205 с.]
2. Dzhaman V.O. Regionalni systemy rozselennya: demografichni aspekty / Vasyl Oleksiyovych Dzhaman. – Chernivtsi : Ruta, 2003. – 392 s. [Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олександрович Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.]
3. Dotsenko A.I. Kontseptsii rozselennya naselelnya / Anatoliy Ivanovych Dotsenko. – K. : RVPS, 2008. – 72 s. [Доценко А.І. Концепції розселення населення / Анатолій Іванович Доценко. – К.: РВПС, 2008. – 72 с.]
4. Dotsenko A.I. Regionalne rozselennya: problemy ta perspektvy / Anatoliy Ivanovych Dotsenko. – K.: Naukova dumka, 1994. – 195 s. [Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи / Анатолій Іванович Доценко. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.]
5. Dotsenko A.I. Silske rozselennya v Ukraini: dinamika ta struktura / Anatoliy Ivanovych Dotsenko. – K.: NAN Ukrainy, RVPS, K.: «Feniks», 2010. – 288 s. [Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура / Анатолій Іванович Доценко. – К.: НАН України, РВПС, К.: «Фенікс», 2010. – 288 с.]
6. Dotsenko A.I. Terytorialna organizaciya rozselennya (teoriya ta praktyka) / Anatoliy Ivanovych Dotsenko. – K.: NAN Ukrainy, RVPS, K.: «Feniks», 2010. – 536 s. [Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / Анатолій Іванович Доценко. – К.: НАН України, РВПС, К.: «Фенікс», 2010. – 536 с.]
7. Kravtsova T.G. Transformaciya rozselennya naselelnya regionu: tendentsiyi ta perspektvy rozvytku (na prykladi Poltavskoyi oblasti): avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ekon. nauk: spets. 08.00.05 «Rozvytok produktyvnykh syl i regionalna ekonomika» / T.G. Kravtsova. – K., 2007. – 31 s. [Кравцова Т.Г. Трансформація розселення населення регіону: тенденції та перспективи розвитку (на прикладі Полтавської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Т.Г. Кравцова. – К., 2007. – 31 с.]
8. Pro Generalnu shkemu planuvannya terytoriyi Ukrainy: Zakon Ukrainy, 7 lyutoho 2002 r. № 3059-III // Uryadovuj kurjer. – 5 chervnya, 2002. – № 101 (2272). – S.11-14. [Про Генеральну схему планування території України: Закон України, 7 лютого 2002 р. № 3059-III // Урядовий кур'єр. – 5 червня, 2002. – № 101 (2272). – С. 11-14.]
9. Rozselennya v Ukraini: problemy i perspektvy / [Pid red. chl.-kor. NAN Ukrainy B.M. Danylyshyna]. – K.: RVPS Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. – 269 s. [Розселення в Україні: проблеми і перспективи / [Під ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина]. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.]
10. Shabliy O.I. Osnovy zahalnoi suspilnoi geografii. Pidruchnyk / Oleh Ivanovych Shabliy. – Lviv: Vydavnychuj centr LNU im. Ivana Franka, 2003. – 444 s. [Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.]

Summary

Alexander Fediy. THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF RURAL SETTLEMENT OF POLTAVA REGION.

The article justifies the methodological approaches on highlighting of settling system. The integrity of the settling system due to the tightness of relationships between its main elements – rural and urban settlements. As a result – of forming integrated settling systems is being formed. In Ukraine national, inter-regional, regional, inter-district, district, radial, local settlement system.

A study of region's rural settling is important for its rational territorial organization, ensuring life quality of people in settlements. The conducted analysis allowed highlighting the rural settling systems in Poltava region and identify problems of their formation. The interaction within the settling systems of the region can be examined through the structural links between villages of different types, villages and cities. Radial and local settling systems are optimal in the study of rural settlements. 10 small towns, 21 villages of urban type and 35 large villages serve the role of the radial settling systems in Poltava region. 339 rural settlements of Poltava region can be considered as local centers of settling. They execute administrative, industrial, educational, social functions and affect the nearest rural settlements through territory management, daily or episodic labor trips of population, links to teaching children in schools, the provision of health and residential services.

It was identified that the main production assets, social infrastructure objects, labor resource potential are concentrated in the villages, which are centers of rural councils. It contributes to their social and economic development.

Keywords: rural settlements, rural settling, settlement system, territorial organization, Poltava region.